

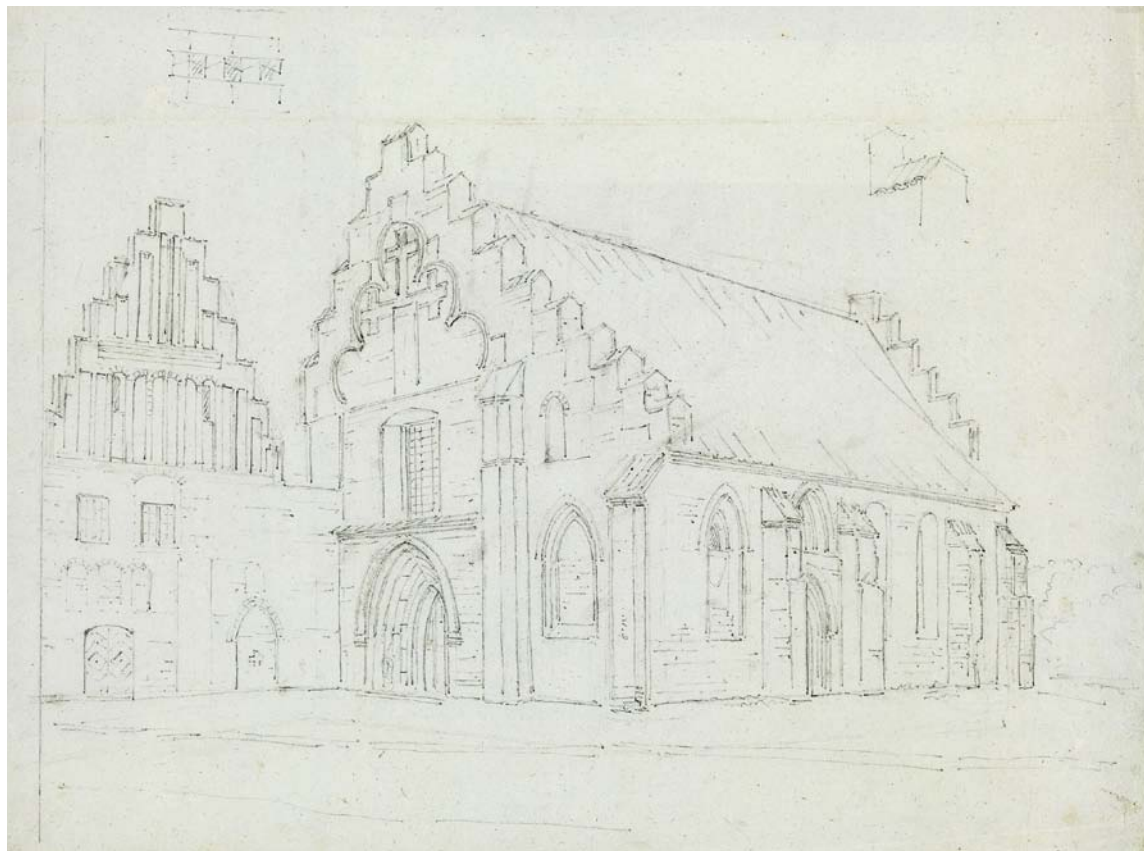

Fig. 1. Prospekt set fra sydvest (sml. fig. 30). Skitse af C. F. Thorin 1828. – *View from the south west.*

†GRÅBRØDRE KLOSTERKIRKE SVENDBORG

NOTER S. 579

HISTORISK INDLEDNING. Som anført i en tilføjelse til Peder Olsens (†o. 1570) oversigt over franciskanerordenens historie i provinsen Dacia fandt grundlæggelsen af Svendborg Gråbrødre kloster sted i 1236.¹ Dermed repræsenterede klostret førstegrøden blandt ordenens tidlige grundlæggelser sammen med Ribe, Slesvig, Viborg og Randers, idet gråbrødrene først godt 40 år senere, 1279, etablerede sig i selve stiftsbyen Odense på initiativ af Erik Klipping (*DK Odense* 1769). De to fynske klostre hørte un-

der kustodiet Odense ligesom senere Nysted og Nykøbing (stiftet hhv. 1286 og 1419, *DK Maribo* 205, 206).² Grundlæggeren af Svendborgklostret skulle 'efter sigende' være broder Astrad Frakke (Astradus Fracki, †o. 1268), Valdemar Sejrs tidligere drost og foged ved borgen i Svendborg; denne var syv år tidligere, 1229, skænket til kongens svigerdatter, Eleonora af Portugal (†1231, jf. s. 66), g.m. Valdemar den Unge.³ Astrad Frakke, der muligvis var beslægtet med den magtfulde Hvideæt,⁴ blev senere gardian eller for-

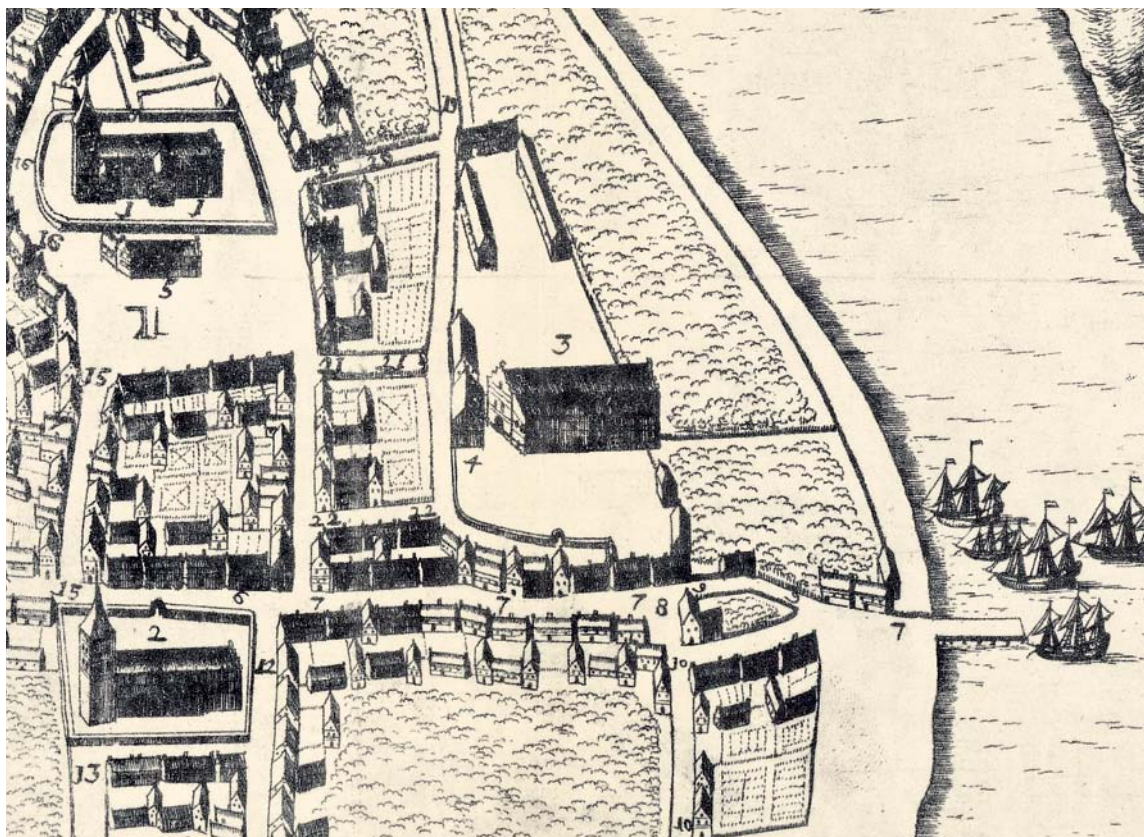

Fig. 2. Gråbrødre Kloster. Klosterkirken er angivet som nr. 3, klostrets vestfløj, senere anvendt som skole, som nr. 4 og en forbindelsesvej til Vor Frue Kirke, Skolestræde som nr. 22 (s. 521). Udsnit af byprospekt. Kobberstik fra Peder Hansen Resens *Atlas Danicus*, Kbh. 1677 (jf. fig. 5, s. 68). – *Greyfriars Monastery Church. Detail of engraved view of the city from Peder Hansen Resens Atlas Danicus, 1677.*

stander ved Gråbrødre Kloster i Roskilde, der var grundlagt 1237, et år efter Svendborgklostret (DK *KbhAmt* 149).

Klostret og kirken var viet til Skt. Katharina (*værnehelgen*) ligesom Odenseklostret (DK *Odense* 1769). Dette fremgår af et gardiansegl, kendt fra et aftryk fra 1492 (jf. ndf.), og bekræftes samtidig af kirkens *klokke fra 1512, der ud over Skt. Frans af Assisi bærer helgenindens navn (jf. s. 214 og ndf.).⁵ For 1267 skal institutionen have modtaget en større donation fra Regner (†for september 1266), Fyns biskop og desuden provincialminister for den nyoprettede ordensprovins Dacia.⁶ Gaven omfattede – ud over bøger og andet, ikke nærmere specificeret – en grund, der lå mellem Klosterkirken og en vej, der førte fra Fisketorvet ned til stranden, antagelig Bro-

gade.⁷ Klostret har således været centralt placeret i byens ældre topografi nær de nord-sydgående hovedfærdselsårer, Møllergade og Skattergade, havnen og det vigtigste bytorv for etableringen af Akseltorv ved Vor Frue Kirke, ligesom det lå kun et stenkast fra Skt. Nikolaj Kirke (jf. s. 521). Området var dog sumpet, hvilket man søgte at afhjælpe ved diverse funderingsarbejder mv. (s. 524). Klostrets beliggenhed præciseres yderligere 1458.⁸ Regners gave kan i øvrigt meget vel have været motiveret af de tab, som gråbrødrene både i Svendborg og København disse år led under krigen mod Lübeck. Således modtog brødrene begge steder i 1266 en sum på 50 mark lybsk som skadeserstatning.⁹

Bortset fra den førnævnte omtale (*«ecclesia fratrum»*) hos Peder Olsen er selve kirken tidligst

nævnt 1334 i forbindelse med en pavelig tilladelse til at holde provincialkapitel her (»in ecclesia vestra dicti op(p)idi (dvs. Svendborg)«) på trods af det gældende landsdækkende interdikt.¹⁰ Klosterkirken havde da allerede to gange tidligere dannet ramme om tilsvarende møder (1276 og 1310), ligesom den fortsat benyttedes hertil helt frem til 1526.¹¹ Den ældste bygning af tegl, der var under opførelse eller ombygning gennem flere årtier, og som omfattede et rektangulært kor og et jævnbredt skib, er antagelig påbegyndt o. 1250, men blev ikke længe efter skadet af brand, måske i forbindelse med den ovennævnte konflikt o. 1266 (jf. s. 538). Det var denne bygning, der udvalgte som begravelsessted for kongesønnen, hertug Abel (Abelson, †1279), ét blandt flere vidnesbyrd om Abelslægts nære tilknytning til Svendborg.¹² Et afladsbrev fra 1291 afspejler antagelig yderligere behov for kapitaltilførsel til byggeriet.¹³

1361 blev kirken (gen)indviet.¹⁴ Dette repræsenterer sandsynligvis afslutningen på en radikal ombygning af den senromanske kirke, der i årtierne forinden var erstattet af en toskibet, gotisk bygning (s. 541), vel bl.a. som følge af brand og anden ødelæggelse i løbet af den politiske uro i disse år. 1388 stiftede en adelig familiekreds et kapel, antagelig dog en integreret del af kirken (vel i søndre sideskibs østende) og næppe en særskilt bygningsdel (s. 559).¹⁵ 29. maj 1472 blev Svendborgklostret reformeret efter den strengere observansbevægelses principper, der tidligst var indført i Odenseklostret (DK Odense 1770).¹⁶

Ejendomme og gaver. Ud over de førnævnte gaver fra biskop Regner modtog Svendborgklostret igennem hele middelalderen flere donationer fra private, i første række som modydelser for sjælemesser eller begravelser. Efter reformeringen i slutningen af 1400-tallet udgjorde donationerne dog primært naturalier, da man aktivt afhændede jordegods i overensstemmelse med observansens strenge fattigdomsidealer. Klostret havde allerede selv 1333 erhvervet flere jordlodder, vel i nærheden, idet skødet herpå tegnedes med samtykke fra grev Gerhard af Holsten og 1348 stadfæstedes af hans søn, Henrik.¹⁷ 1480 frasolgte man dog til Axel Valkendorf en ejendom og jord i Brogade, givet i sjælegave af Peter Nielsen.¹⁸ Til gengæld

Fig. 3. Udsnit af bykort fra 1771. Gråbrødre Klosterkirke er mærket »S«. Nord for ses Klostergården og andre reminiscenser, til dels fra det tidligere klosteranlæg (s. 521). Farvelagt tegning af Lauritz Pedersen Næraae (jf. fig. 6, s. 69). – Detail of city map, 1771. Monastery Church marked with an 'S'. Watercolour by Lauritz Pedersen Næraae.

befalede dronning Christine, der på daværende tidspunkt (dvs. i 1500-tallets første årtier) havde byen 'udi befaling', en udvidelse af klostergrunden med nogle huse og jordstykker, som hidtil havde været en del af 'byens stræde og omløb ned til stranden', dvs. ved klostrets sydlige grænse. Transaktionen hævdedes dog sidenhen at have været Svendborg By 'til stor skade og brøst'.¹⁹

Sjælegaver til klostret i form af penge og naturalier kom i den første tid fra bl.a. fru Gro, enke efter Esbern Vagnsen og dermed knyttet til den vidt forgrenede Hvideslægt ligesom, vistnok, klostrets grundlægger, Astrad Frakke;²⁰ hendes donation til gråbrødrene i Svendborg ydedes 1268, umiddelbart før hun indtrådte i Skt. Clare

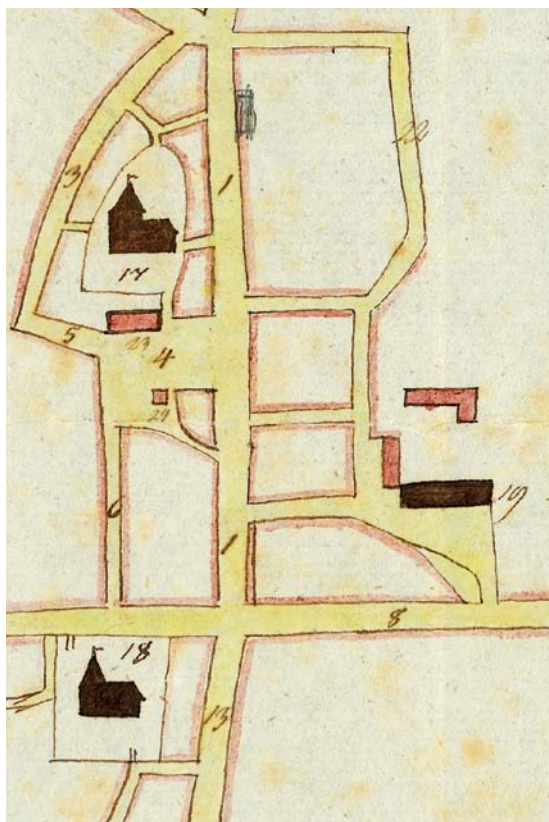

Fig. 4. Udsnit af bykort fra 1819. Klosterkirken er angivet med sort og mærket »19«, mens Klostergården og byskolen ses nord herfor, farvelagt med rødt (jf. fig. 7, s. 70) (s. 522). – *Detail of city map, 1819. Monastery Church marked in black, with the so-called 'Kloster- or Priorgaard' and the Civic School in red.*

Kloster i Roskilde.²¹ Tilsvarende testamentariske gaver i form af økonomisk tilskud kom 1291 og 1295 fra andre af slægtens medlemmer, Lave Lavesen (Litle) og Niels Hamundsen (Litle).²² En ydelse af korn og smør finansieredes 1332 via en godsgave fra Christoffer II's drost, Lars Jonsen og leveredes fra Skt. Jørgensgården, idet midlerne særligt skulle anvendes til indkøb af vin, nadverbrød, olie og voks til franciskanernes gudstjeneste.²³ Hvorvidt gråbrødrene også betjente spedalskhedshospitalets menighed, fremgår dog ikke entydigt, og under alle omstændigheder må disse eventuelle opgaver være ophørt før 1413 (s. 402). Margrete, rigsråd Jacob Basses hustru, der dog valgte sin begravelse i Snøde (Langelands Nørre Hrd.), betænkte o. 1339 Svendborg

og Nysted klostre sammen med en række kirker på Langeland, idet gråbrødrene specifikt modtog skarlagensklæder, forsynet med broget pelsbesætning.²⁴ Fra de sidste årtier af klostrets levetid er kun registreret mindre gaver i form af naturalier.²⁵ Hertil føjer sig forskellige vidnesbyrd om dronning Christines ganske særlige velvilje over for franciskanerordenen, i hvis odenseanske moderkloster hun etablerede kongefamiliens gravkompleks (jf. også *DK Odense* 459 ff., 717 ff., 1771 ff.).²⁶ Bortset fra den ovennævnte ejendomstransaktion var dronningens gaver dog tilsyneladende af mindre omfang, når man ser bort fra en donation på 6.000 mursten, fragtet fra Langeland (Tranekær Len) til klostret. Hertil kom betaling for røgelse og graverløn 1511 i forbindelse med hendes tjener, Jacobs Koks begravelse i klosterkirken.²⁷ Dronningen havde på tilsvarende måde 1504 betalt udgifterne til begravelsen af sin lensmand på Næsbyhoved, Otto Porsfeldt (jf. *DK Odense* 1410). Indirekte turde også kirkens korbuekrucifiks, der tilskrives dronningens hofkunstner, Claus Berg, spejle hendes omsorg, jf. s. 566.

Kirken efter reformationen. Klostrets afvikling ved det lutherske systemskifte er ikke nærmere beskrevet. Allerede 1530 fik borgmester, råd og byens sognemenigheder dog løfte om, 'når gråbrødrene (...) udgår af samme kloster', at erhverve klosterbygningen til et hospital for fattige og syge, mens kirken skulle overlades til byen som sognekirke, dog under forudsætning af, at hospitalets beboere ikke led noget afsavn derved.²⁸ Nyordningen var endnu ikke trådt i kraft 1532, da ejendomsbrevet vedrørende selve klostret blev gentaget med henblik på det umiddelbart forestående tidspunkt ('når som helst') gråbrødrene havde forladt institutionen.²⁹ Først 1541 synes reformen omsider gennemført. Som fastslået overtog byens borgere herefter klostret 'med haverum og abildgård', bortset fra Gråbrødre Kirke og det hus (dvs. klostrets vestfløj), der var bestemt henholdsvis til en sognekirke og en byskole.³⁰ Munkene havde vel på dette tidspunkt for længst forladt klostret, måske allerede i forbindelse med urolighederne under Grevens Fejde 1534–36. Dog skal det bemærkes, at moderklostret i Odense endnu

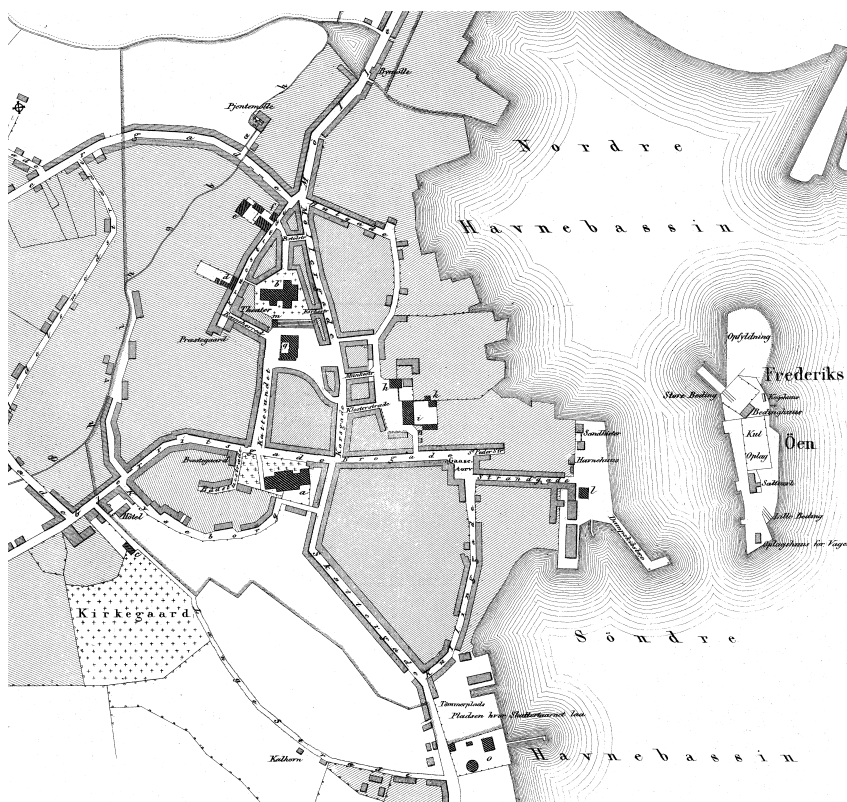

Fig. 5. Udsnit af bykort fra 1860. 1:8000. Hospitalet er mærket »h«, Borgerskolen »i« og »Ruiner af Klosterkirken«, dvs. Det Hardenbergske Kapel, »k«. Nord for ses Kloster- eller Priorgården (s. 522). *Trap*, 1. udg. (jf. fig. 9, s. 72). — Detail of city map, 1860. The Hospital is marked 'h', the Civic School 'i' and "Ruins of Monastery Church", i.e. the Hardenberg Chapel, 'k'. To the north the so-called Kloster- or Priorgaard is indicated.

bestod frem til o. 1537 og først definitivt vides forladt 1539 (DK Odense 1772).

Kirken og klostrets status er kun summarisk omtalt af biskop Jacob Madsen i forbindelse med hans visitatsbesøg i byen 1588 (jf. også s. 76, 258).³¹ Selve kirkebygningen synes omfattet af det fælles lakoniske skudsmål for byens kirker som værende 'passelig ved bygning med tegl', om end med 'ganske ringe underholdning til bygning'. Ud over skolen ved Klosterkirken nævner biskoppen, at selve klosteret var solgt for 250 dlr. til 'Fru Helvig på Tåsinge' (Helvig Hardenberg (1540-99) til Arreskov og Kjørstrup, enke efter Erik Rosenkrantz). Hun havde på et tidspunkt før 1586 erhvervet de daværende klosterbygninger, dog fraregnet vestfløjen med byens Latinskole. I henhold til fundats af 29. sept. 1586

stiftede Helvig Hardenberg et hospital i klostrets nordfløj, der indrettedes med boliger til seks fattige.³² Antagelig i samme tidsrum opførtes et kapel på kirkens nordside, i senere kilder betegnet Det Hardenbergske Kapel (s. 559).

Den sparsomme brug gennem de følgende århundreder (se ndf.) har næppe tæret meget på kirkebygningen, der dog blev løbende istandsat. Den var således ifølge et skudsmål o. 1768 fra Nicolai Reiersen, sognepræst ved Skt. Nikolaj Kirke, 'endnu ved magt og meget kønt holdt ved lige'.³³ Under Englandskrigen, specielt i årene 1807-12, anvendtes bygningen som arsenal for Sø- og Landtaten samt til korn- og fouragemagasin,³⁴ hvilket uundgåeligt satte sit præg på det indre. Oprydning og rengøring, om end ikke nogen større istandsættelse, gennemførtes derfor efter-

følgende, ligesom man pudsede kirken op 1816 i forbindelse med et besøg af prins Christian Frederik (Christian VIII). Ved denne lejlighed blev de formodede rester af Abel Abelsøn midlertidig optaget (s. 570.).³⁵ Når tilstanden alligevel 1823 kunne karakteriseres som 'god' – ligesom det bemærkedes, at kirken havde et godt ekko(!) – må det dog primært gælde eksteriøret.³⁶ Et syn, foretaget 1825, tre år før den endelige nedrivning (jf. ndf.), fastslog således, at alt indvendigt, både mure, hvælv, tømmerværk, vinduer og døre samt inventar, var uanvendeligt og brøstfældigt. Alene altertavlen med det tilhørende alterbord kunne passere som 'brugelig'.³⁷

Administration, regnskaber og ejendomme efter reformationen. Som nævnt tilhørte Klosterkirken byen og stod dermed ligesom de to gamle sognekirker under Magistratens bestyrelse (indtil 1814) og Stiftsoverighedens tilsyn.³⁴ En særskilt kirkeinspektion med tilhørende regnskabsaflægelse er – om end med store lakuner – kendt fra 1729, måske en konsekvens af nyordningen af byens kirkeforhold året forinden (jf. ndf.).³⁸ Den ældste inventarfortegnelse er bevaret fra 1634 (med tilføjelser fra 1682), dog bogført under Bisparkivets herredsbreve.³⁹ Siden middelalderen lå kirken og klostret under Vor Frue Sogn,⁴⁰ der også efter reformationen bl.a. varetog istandsætninger på den såkaldte Munkebrønd (s. 261 og 522). Begge byens sognemenigheder var i kraft af deres brugsret til kirken (jf. ndf.) også økonomisk involveret i dens drift. Det ytre sig bl.a. ved, at indtægter fra Klosterkirkens ejendomme undertiden tilfaldt kirkeinspektionen ved de respektive sogne, ligesom indtægter fra begravelser i kirken eller på den tilhørende kirkegård oftest bogførtes under Skt. Nikolaj og Vor Frue Kirke (s. 217, 369).⁴¹ På samme måde lånte f.eks. Skt. Nikolaj Kirke i 1600-tallets begyndelse byggematerialer fra Klosterkirkens beholdning,⁴² mens man til gengæld 1738 betalte leje for Vor Frue Kirkes murvogn, der anvendtes ved Klosterkirkens indvendige kalkning.⁴³

Indtægterne efter reformationen hidrørte til dels fra lejeindtægter fra to vænger ved Gerrits Port. Det mindste af disse indkøbtes af Magistraten 1651 'til kirkens nytte og fremtarv', mens det

andet ifølge gavebrev af 20. marts 1656 skænkedes af Christoffer von Offenbergh til Leyholm på egne og hustruen, Maria Hartvigsdatter von Lützows vegne (jf. s. 577).⁴⁴ Som fastslået 1800, kort før kirkens nedlæggelse, havde man gennem årene yderligere haft løbende indkomster fra stolestadeleje, betalt af 'flere ansete familier fra sognet', nogle endda på livstid.⁴⁵ Hertil kom indtægter for klokkeeringninger og salg af jord ved begravelser samt i enkelte tilfælde ved offer i kirkens blok. Endvidere kan man notere sig supplerende renteindtægter fra obligationer eller pengeudlån, såvel til enkeltpersoner som til byens øvrige institutioner. Af faste udgifter ud over spredte beløb til reparationer og enkelte nyan-skaffelser bidrog kirken til at aflønne og betale husleje til skolelæreren, der samtidig fungerede som degn og klokker. Som fastslået faldt Klosterkirkens vedligeholdelse derfor næppe det offentlige til byrde, snarere tværtimod.⁴⁶ Endnu 1816 (jf. ndf.) og 1820 indskærpedes det i øvrigt over for kirkeværgen, at kirken stadig skulle holdes 'i den stand og hævde, der egnede sig for dens oprindelige bestemmelse'.⁴⁷

Gudstjenesteskikke m.m. Som anført s. 76 og 260 fungerede Klosterkirken efter reformationen og frem til sin nedlæggelse som anneks- og begravelseskirke for byens to sognemenigheder. Den havde således hverken selvstændig menighed eller sogn, ligesom der heller ikke var et særskilt præsteembede knyttet hertil. Ifølge en forordning fra januar 1541 holdtes prædikentjenester og aftensang på skiftende dage (søndag, onsdag og fredag), idet handlingerne efter tur forrettedes af sognepræsterne og kapellanerne ved Skt. Nikolaj og Vor Frue Kirke.⁴⁸ Degne- og klokkertjenesten blev som i de ovennævnte kirker antagelig varetaget af Latinskolen, siden 1740 af den nyoprettede Danske Skoles personale.⁴⁹ 1728 revideredes gudstjenesteordningen ved byens kirker, bl.a. i lyset af, at byens indbyggertal var faldet. I en indstilling til Danske Kancelli fastsloges det, at tilhørernes tal i kirkerne, 'fornemmelig i de sogne-dags prædikentjenester om ugen og allermest på fredagene, er så ringe, at vi det for Gud og Deres Kongelige Majestæt vemodeligen må beklage'. Knap 50 år tidligere, 1680, var kapellanembedet

Fig. 6. Det Hardenbergske Kapel, set fra nord, 1856. I baggrunden ses endnu intakte dele af Klosterkirkens nordmur (s. 519). Akvarel, signeret »IC« eller »CI« i Svendborg Museum. – *The Hardenberg Chapel from the north, 1856. In the background, still-intact parts of the north wall of the Monastery Church.*

ved Vor Frue Kirke blevet nedlagt (jf. s. 260 f.).⁵⁰ Fra 1728 dannede Klosterkirken således ramme om alle froprædikener på søn- og helligdage samt tolvprædikener hver søndag i fasten for begge sognemenigheder, hvortil kom ligprædikener, samt morgen og aftenandagter for den daværende latinskole (indtil 1740).⁵¹ Som præciseret 1800 af Stiftsovrigheden afholdtes endnu prædikener på de tre store højtidsdage (påske, pinse og jul) og i fasten.⁴⁵ I øvrigt ringedes der jævnligt med kirkens klokke, både ved begravelser her og ved de to gamle sognekirker. Denne praksis synes mht. prædikener at være opretholdt indtil o. 1807, ligesom der fortsat ringedes, senest 1806, i forbindelse med begravelser.⁵² Sidste begravelse i Klosterkirken er antagelig H. W. Borrings bisættelse 24. jan. 1805, kun knap en måned før det landsdækkende forbud af 22. febr. 1805 mod begravel-

ser inde i kirkebygningerne.⁵³ Klokken lød tillige ved de landsdækkende sørgeringninger i forbindelse med kongelige begravelser, således 1794 og 1796, hhv. for arveprinsesse Sophie Frederikke og enkedronning Juliane Marie.⁵⁴ Til trods for at kirken, som nævnt ovenfor, næppe benyttedes til kirkelige handlinger i krigsårene, er det dog bemærkelsesværdigt, at der endnu 1810 fandtes hen ved 31 rdl. i pengeblokken.⁵⁵

Kirkens afvikling og nedrivning. Ganske svarende til situationen for franciskanerklostrene i Slesvig, Viborg⁵⁵ og Odense (DK Odense 1774 ff.) gennemførtes i de første årtier af 1800-tallet en successiv afviklingsproces, kulminerende med, at de nævnte komplekser jævnedes med jorden (hhv. o. 1794, 1813 og o. 1830 samt 1817-18). For Svendborg Klosterkirkes vedkommende skete nedrivningen 1828. Derfor kunne arkæologen